

نقل از تهران سوئیت، تاریخ انتشار: ۱۴ شهریور ۱۳۹۷ (۵ سپتامبر ۲۰۱۸، ۲۴ ذو الحجه ۱۴۳۹)

یکی از زیباترین و باشکوهترین بناهای موجود در پایتخت ایران، مسجد و مدرسه‌ی سپهسالار است. این بنا پس از مدرسه چهارباغ اصفهان، حائز رتبه‌ی دوم از لحاظ زیبایی و شکوه می‌باشد. مسجد سپهسالار که البته پس از وقوع انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ با نام مسجد شهید آیت‌الله مطهری نیز خوانده می‌شود، همراه با مدرسه‌ای با همین نام در خیابان بهارستان فعلی (سیروس قدیم) و در مجاورت ساختمان قدیمی مجلس شورای ملی قرار دارد. این مجموعه همواره از گذشته مورد توجه مردم قرار داشته و پذیرای گردشگران و علاقه‌مندان متعددی بوده است. در این مقاله قصد داریم تا تاریخچه ساخت، قسمت‌های مختلف و ویژگی‌های این مسجد را به صورت اجمالی برایتان توضیح دهیم

تهران، میدان بهارستان، نبش خیابان علامه شریف رضی: **آدرس مسجد سپهسالار**

سازنده‌ی مسجد سپهسالار چه کسی بود و در چه سالی این مسجد بنا گردید؟

در سال ۱۲۵۸ خورشیدی میرزا حسین‌خان سپهسالار قزوینی صدراعظم ناصرالدین‌شاه قاجار که ایرانیان او را با امضای معاهده‌ی ننگین رویترز می‌شناسند، دستور احداث این مجموعه را صادر نمود. البته وی ۲ سال بعد در مشهد رخت از دنیا بریست و لذا برادرش یعنی یحیی‌خان مشیرالدوله این بنا را در مدت ۵ سال پس از آغاز ساخت، کامل کرد. طراحی این مسجد مدرسه‌ی بسیار زیبا بر عهده‌ی نخستین مهندس و معمار ایرانی یعنی ممتحن‌الدوله یا میرزا مهدی‌خان شقاقی بود. وی در فرانسه درس معماری را آموخت و پس از بازگشت خدمات متعددی از جمله طراحی بنای مذکور را به کشور عرضه داشت. همچنین معماری این مجموعه نیز بر عهده‌ی استاد حسن معمار قمی بوده است

بعد از اینکه استاد معمار فوت کرد، قسمت‌های ناتمام و همچنین بخش‌های باقی‌مانده از تزیینات توسط نائب‌التولیه‌های وقت تکمیل شد. لازم به ذکر است که از استاد جعفرخان معمار باشی کاشانی و حاج ابوالحسن معمار نیز به عنوان معماران اصلی مجموعه یاد می‌کنند. البته تغییر دادن در مسجد همچنان ادامه یافت و در سال ۱۳۴۲ استاد حسین‌زاده لرزانی تغییراتی را در شبستان زمستانی این مجموعه ایجاد نمود و بلاخره در سال ۱۳۵۷ نیز مهندس سعیدی، گنبد اصلی را به طور کامل مرمت کرد. جالب است بدانید که یکی از نخست‌وزیران ایران در دوران حکومت پهلوی در این بنا ترور شد

حال که به معماران زبردست این مجموعه آشنا شدیم، به بررسی بیشتر جزییات این معماری‌های زیبا می‌پردازیم

بعد از اینکه استاد معمار فوت کرد، قسمت‌های ناتمام و همچنین بخش‌های باقی‌مانده از تزیینات توسط نائب‌التولیه‌های وقت تکمیل شد. لازم به ذکر است که از استاد جعفرخان معمار باشی کاشانی و حاج ابوالحسن معمار نیز به عنوان معماران اصلی مجموعه یاد می‌کنند. البته تغییر دادن در مسجد همچنان ادامه یافت و در سال ۱۳۴۲ استاد حسین‌زاده لرزانی تغییراتی را در شبستان زمستانی این مجموعه ایجاد نمود و بلاخره در سال ۱۳۵۷ نیز مهندس سعیدی، گنبد اصلی را به طور کامل مرمت کرد. جالب است بدانید که یکی از نخست‌وزیران ایران در دوران حکومت پهلوی در این بنا ترور شد

حال که به معماران زبردست این مجموعه آشنا شدیم، به بررسی بیشتر جزییات این معماری‌های زیبا می‌پردازیم

برخی تزیینات به کار رفته در بنا

تزیینات اصلی این بنا شامل مقرنس، یزدی‌بندی، کاسه‌بندی و کاشی می‌باشند و نکته‌ی جالب توجه این است که آجر با اینکه یکی از آید، کمتر برای تزیینات مورد استفاده قرار گرفته است. یکی از اصلی‌ترین و زیباترین تزیینات موجود مصالح اصلی بنا به شمار می‌در مسجد مدرسه‌ی سپهسالار، کاشی‌کاری می‌باشد. در این بنا می‌توان کاشی‌کاری‌های مختلفی همچون آجر لعاب‌دار، کاشی معرق و کاشی هفت رنگ به صورت گره، برجسته و اسلیمی را مشاهده نمود. علاوه بر موارد فوق، بهره‌گیری از کاشی‌کاری‌های مصور خشتی - رنگارنگ یکی دیگر ویژگی‌های جذاب معماری خارق‌العاده‌ی این مجموعه است. اگر به این کاشی‌کاری‌ها دقت کنیم، نوعی پراکندگی و عدم تقارن دقیق را می‌بینیم که دلایل آن را می‌توان عدم داشتن دقت زیاد، التزام برای تسریع در کار و یا عدم بهره‌گیری از پیش طرح به حساب آورد. به عبارتی دیگر غالب این طراحی‌ها به صورت بداهه و مستقیم بر روی کاشی‌ها صورت پذیرفته است. همچنین غلظت رنگ‌ها نیز در نقش‌مایه‌هایی همچون گل و بوته کم و زیاد می‌شود. از این موضوع می‌توان چنین استنباط کرد که هنرمند با انجام این کار سعی در حجم‌نمایی و بُعدنمایی داشته است

نکته‌ی جالب دیگری که توجه بازدیدکنندگان را بیشتر به سمت این بنا جلب می‌نماید، بهره‌گیری کمتر از سنگ و تزیینات سنگی در ساخت این بنا است و صرفاً این تزیینات را می‌توان به طور پراکنده در قسمت‌های معدودی از مجموعه مشاهده کرد. لذا این بنا با سازه‌های دوران زندیه بیشتر شباهت دارد تا بناهای دوران قاجار

زمانی که تزیینات غربی به معماری ایران راه پیدا کرد، اصطلاح فرنگی‌کاری (نقش‌گل‌های زنبق‌کند شده در آزاره‌های سنگی) در کنار نقوش سنتی مانند اسلیمی، وارد دایره‌ی لغات معماری ایرانی گردید. البته این اتفاق چندان هم خوشایند نبود زیرا هنرمندان در این زمینه برخلاف دقت و ظرافت خاصی که در طراحی و اجرای نقوش داشته‌اند، در شناخت فنی سنگ‌ها دارای اطلاعات بسیار کمی بودند و از مفهوم لایه سنگ آگاهی نداشتند. لذا نقوش در سنگ‌های با رگه‌های عمودی به علت نفوذ آب دچار خسارت و آسیب شده‌اند اما نقوش سنگ‌های دارای رگه‌های افقی آسیب زیادی ندیده‌اند و سالم‌تر می‌باشند

در بنای مسجد مدرسه‌ی سپهسالار تزیینات چوبی هم مورد استفاده قرار گرفته است مانند تزیینات گرمچینی معرق به کار رفته در درب حجره‌ها و درب اصلی شبستان زمستانی. یکی از نوآوری‌ها و اقدامات جالب صورت گرفته در ساخت و معماری این بنا، استفاده از قاب‌های خالی است. این امر علاوه بر مفید بودن در تکمیل ترکیب‌بندی مناره‌ها با ایوان اصلی، باعث شده تا تفاوت چشمگیر ارتفاع ایوان با سایر قسمت‌های ساختمان از بین برود. همچنین این قاب‌ها زیبایی بصری فوق‌العاده‌ای را نیز به بنا بخشیده است

در ادامه به معرفی قسمت‌های مختلف این مجموعه‌ی زیبا می‌پردازیم

ورودی‌ها

در ابتدا و در نقشه‌ی اصلی ساخت این بنا، 6 ورودی وجود داشت که ساخت کتابخانه‌ی مجلس در سال 1342 موجب گردید تا ارتباط 3 ورودی شمالی این بنا با عمارت بهارستان از بین برود

در ورودی غربی و اصلی مجموعه که در حاشیه‌ی خیابان بهارستان واقع است، جلوخان و سردری بزرگ و دو لته وجود دارد اما نمی‌توان به طور مستقیم به داخل صحن یا حیاط مرکزی دید داشت و این قسمت به وسیله‌ی دالای متحدالشکل به صحن اصلی مدرسه اتصال می‌یابد. درب شرقی این مسجد که پیش‌تر به عنوان درب زنان مشهور بود، از درب اصلی کوچک‌تر می‌باشد. این درب دارای یک جلوخان هشتی زیبا و راهرویی طولانی به بخش شمال شرقی صحن مدرسه است. در هشتی ورودی شرقی و در محوطه‌ی تقریباً کوچکی، یک طاق 7 کاسه را می‌توان مشاهده کرد که به طاق معلق شهرت دارد. این طاق شگفت‌انگیز یکی از آثار برجسته‌ی میرزا جعفرخان معمارباشی محسوب می‌شود و در آن کاسه‌ی میانی 7 کاسه‌ی دیگر را در خود جای داده است. در نهایت ورودی جنوبی مسجد مدرسه‌ی سپهسالار در کوچه‌ای 6 متری قرار دارد که به حیاط دارالشفاء گشوده می‌شود. امروزه این قسمت به عنوان محلی برای پاسخگویی به سوالات شرعی مردم و دریافت وجوهات و نذورات آن‌ها مبدل شده است

صحن مرکزی

بنای مسجد مدرسه‌ی سپهسالار با استفاده از شفته‌ریزی در عمق 17 متری به استحکام رسیده است و از الگوی چهار ایوانی هم تبعیت می‌کند. لذا صحن مرکزی این مجموعه به شکل چهار گوش بوده و دارای چهار ایوان نیز می‌باشد. ابعاد این صحن‌ها را می‌توان در حدود 62 در 63 متر و ایوان‌ها را هم تقریباً 18 متر تخمین زد. ساختمان صحن شامل دو طبقه بوده و در هر طبقه هم حجره‌هایی به منظور سکونت طلاب وجود دارد که که مجموعاً حدود 60 حجره می‌شوند. در بالای حجره‌های طبقه‌ی همکف، کتیبه‌ی وقف‌نامه‌ی مسجد را می‌توان مشاهده نمود که شرح حال مختصری از سازندگان و معماران بر روی آن حک شده است.

به طور کلی دور تا دور بنا را می‌توان مشابه دانه‌های یک تسبیح دانست

یکی از متمایزترین ابداعات معماری قاجاری در این بنا، بهارخواب‌های طبقه بالایی یا تراس (مहतابی) است. البته پیش از ساخت مسجد مدرسه‌ی سپهسالار، از این فضا در مسجد سید اصفهان و مسجد سلطانی سمنان استفاده شده بود اما در این مسجد می‌توان آن را به طور گسترده‌تر و دقیق‌تر مشاهده نمود. فضای مذکور افزون بر ایجاد حس امنیت و ایجاد همبستگی بین بیننده و بنا، هیچ محدودیتی را نسبت به پیرامون به وجود نمی‌آورد. همچنین این تراس‌های داخل صحن موجب افزایش تناسب معماری حیاط مرکزی شده‌اند و آسایش زیادی را نیز برای استفاده‌کنندگان فراهم نموده‌اند.

در صحن یا حیاط مرکزی 4 باغچه مشجر و 4 پیاده‌گرد همراه با حوض دایره‌ای شکل بزرگ و فواره‌هایی در مرکز آن وجود دارد که آب قنات مهران (قنات اختصاصی مسجد مدرسه سپهسالار و عمارت بهارستان) در آن جاری بوده است

ایوان‌ها

در چهار طرف ساختمان، ایوان‌ها قرار دارند. اصلی‌ترین و بزرگ‌ترین ایوان، ایوانی جنوبی مجموعه است که گنبد هم منتهی می‌شود. در بخش بالای ایوان شمالی، 2 گلدسته قابل مشاهده است که در بین آن‌ها هم یک ساعت قرار دارد. این ساعت که در اتاقکی به طول 5/2 متر، عرض 5/1 متر و ارتفاع 5 متر استقرار یافته، در سال 1880 میلادی همراه با 3 ناقوس در فرانسه ساخته شده است. نکته‌ی بسیار جالب‌توجه در مورد این ساعت، به کار رفتن تزیینات چوبی و کاشی‌کاری در آن می‌باشد. از دو جهت می‌توان این ساعت زیبا را مشاهده نمود. جهت اول از سوی حیاط مرکزی مدرسه سپهسالار و جهت دوم از طرف عمارت بهارستان است

به‌کار بردن این ساعت در این بنا با توجه به مکمل بودن در مجموعه حرکت‌های عمودی، بسیار هوشمندانه است

این حیاط دارای ترکیبی مشابه با حیاط مرکزی است که در بخش شمال شرقی مجموعه قرار دارد و محل اسکان نایب‌التولیه است

در این حیاط قسمت‌های مختلفی وجود دارد که برخی از آن‌ها عبارتند از: تعدادی اتاق در بخش غربی، شاه‌نشین در بخش شرقی، تعدادی اتاق کوچک برای سرویس بهداشتی و آبدارخانه در بخش شمالی. طراحی حیاط‌کناری با الهام‌گیری از بناهای مسکونی و حیاط مرکزی صورت پذیرفته است

مناره‌ها

مناره‌های بسیار زیبایی در این مسجد وجود دارد که امتداد نیم‌استوانه‌ی آن‌ها تا کف حیاط ادامه می‌یابد و خود ابتکاری تازه و جدید می‌باشد. جنس این مناره‌ها از آجر و پوشش آن با کاشی بوده و ارتفاع بلندترین آن 37 متر و کوتاه‌ترین آن 25 متر است

شبهستان تابستانی

بزرگ‌ترین فضای موجود در مسجد مدرسه‌ی سپهسالار، شبهستان تابستانی یا گنبدخانه است. ارتفاع این گنبد 25 متر و پهنای دهانه‌ی آن نیز 15 متر بوده که مجموعاً مساحتی در حدود 1600 مترمربع را برای خود به وجود می‌آورد. همچنین یک چلیپای بزرگ با ابعاد 45 متر × 45 متر گنبد اصلی را در مرکز قرار داده است و 4 گنبد کاربندی با قاعده‌ی مستطیلی شکل، بال‌های چلیپا را پوشانده‌اند. این

گنبدخانه را می‌توان تحولی شگفت‌انگیز در معماری مساجد به حساب آورد؛ زیرا الگوی ساخت آن دارای حداکثر سیلان و بی‌وزنی بوده و از این لحاظ سبک‌ترین و ظریف‌ترین گنبدخانه‌ی ساخته شده است. این گنبد بسیار زیبا که بر روی 4 پایه محکم شده، فضای دید بسیاری را برای شبستان تابستانی به وجود می‌آورد که فرد نظاره‌گر از بخش جنوبی، هیچ ستونی را به عنوان مانع دید در مقابل خود مشاهده نمی‌کند

در فصل تابستان هوا به خوبی در این شبستان جریان پیدا می‌کند زیرا فضای آن در پشت ایوان بزرگ جنوبی واقع است که دیوار ورودی ندارد و با داشتن ارتفاع زیاد منجر به خنک بودن شبستان در تابستان می‌شود

از زاویه بیرونی مسجد، 4 مناره که بلندتر می‌باشند و همچنین 4 گنبد به صورت متوالی به طرف گنبد اصلی قرار گرفته‌اند. این 4 مناره دارای بدنه‌هایی با پوشش کاشی و پایه‌های سنگی استوار بوده که در بندهای آن‌ها، سربریزی انجام گرفته است

شبستان زمستانی

این شبستان در پشت ایوان شرقی واقع شده و دارای 44 ستون سنگی یک شکل می‌باشد. در میان هر 4 ستون، یک سقف گنبدی قرار گرفته که درون آن‌ها اسامی یا صفات خداوند متعال گجبری شده است. در این مسجد محراب بسیار عریضی وجود دارد که تزیین آن با سنگ مرمرین انجام شده و بالای آن نیز مقرنس و گچ‌بری فوق‌العاده زیبایی مشاهده می‌شود که به شکل اسلیمی و کتیبه‌های خطاطی هستند و ساخت آن‌ها توسط استاد محمدحسین شکل‌آبادی و استاد حسین لر زاده در سال 1350 انجام شده است

در شبستان زمستانی 4 ورودی وجود دارد؛ یک ورودی از اصلی برای آقایان در نظر گرفته شده و 3 ورودی دیگر از سمت شمال شبستان و از راهروی شرقی که البته یکی از آن‌ها مختص بانوان است

همچنین در ضلع شرقی این شبستان نیز، سرویس‌های بهداشتی و گرمابه وجود داشته است

تالار چهل‌شیر

این تالار حدود 50 سال پس از ساخت اولیه‌ی بنا، احداث گردید که در گوشه‌ی شمال غربی مجموعه واقع بوده و دارای 8 ستون سنگی می‌باشد که در میان آن حوض بزرگی با کاربری وضوخانه قرار گرفته است. علت شهرت یافتن این تالار به تالار چهل شیر، وجود حدود 40 شیر فلزی در پیرامون این حوض زیبا است

مدرس‌ها

در زمان قدیم به محل تشکیل کلاس مدرس می‌گفتند. در این بنا 3 مدرس وجود داشته که دوتای آن در دو طرف شبستان تابستانی و مدرس دیگر که بزرگتر هم بوده پشت ایوان شمالی قرار داشته است

در گذشته ادامه‌ی ایوان شمالی به یک گلخانه‌ی زمستانی می‌رسید که از سال 1310 به تالاری برای سخنرانی، وعظ و تدریس مبدل گشته است و هم‌اکنون نیز به محل دارالقرآن و بسیج محسوب می‌شود

فرهنگستان ایران

فرهنگستان ایران یا فرهنگستان اول، نخستین در این مجموعه قرار گرفته بود اما امروزه، کتابخانه جای آن را گرفته است

کتابخانه

ساختمان کتابخانه با اینکه در نقشه اصلی و اولیه‌ی بنا وجود داشته، در سال 1313 خورشیدی و به وسیله‌ی یک معمار فرانسوی با نام «ماکسیم سیرو» ساخته شده است. در سال 1259 میرزا حسین‌خان سپهسالار صدراعظم وقت ایران با خرید کتابخانه‌ی 4000 نسخه‌ای اعتضادالسلطنه، پایه‌های اولیه‌ی ساخت کتابخانه‌ی مسجد مدرسه‌ی سپهسالار را بنا نهاد. امروزه در این کتابخانه بیش از 4200 کتاب خطی به قلم مؤلفان و 10 هزار کتاب چاپ سنگی، موجود است

مدرسه

در مدرسه‌ی واقع در این مجموعه غالباً علوم اسلامی تدریس می‌گردید و پس از تأسیس دانشگاه تهران، مدرسه‌ی سپهسالار به دانشکده علوم معقول و منقول تبدیل شد و پس از شهادت معلم اخلاق مرتضی مطهری، نام آن به مدرسه‌ی عالی شهید مطهری تغییر پیدا کرد و اداره‌ی آن از جانب امام خمینی به محمد امامی کاشانی واگذار شد

املاک بسیار زیادی بر این مدرسه وقف گردیده که تولیت آن با استناد بر وقفنامه بر عهده‌ی حکومت عصر است. ورودی مدرسه در خیابان بهارستان قرار دارد

چگونه به مسجد مدرسه‌ی سپهسالار برویم؟

مسجد مدرسه‌ی سپهسالار یا شهید مطهری بنای بسیار مهمی برای کشورمان به شمار می‌آید و هر ساله میزبان محافل مذهبی و ملی متعددی است

همانطور که در ابتدای مقاله اشاره کردیم، این مسجد در خیابان بهارستان واقع است و برای رفتن به آن می‌توانید از وسایل نقلیه‌ی و مترو و همچنین اتومبیل شخصی استفاده نمایید. این بنا در نقطه‌ی مناسبی از شهر قرار گرفته و BRT عمومی مانند اتوبوس‌های اکثر اهالی تهران با محل قرارگیری آن آشنا می‌باشند

توصیه می‌کنیم اگر علاقه‌مند به تماشای معماری‌های بی‌نظیر ایرانی و همچنین سبک‌های تلفیقی به کار رفته در این معماری‌ها هستید، حتماً بازدید از مسجد مدرسه‌ی سپهسالار را در برنامه‌ی خود قرار دهید

